

शाश्वत सुखाच्या प्राप्तीसाठी...

- प. पू. सद्गुरु श्री सिद्धयोगेश्वर महाराज

या विश्वातील प्रत्येक प्राणिमात्रांचे जीवन गर्भ-जन्म-बाल्य - तारुण्य वृद्धत्व, मृत्यु या अवस्थेत प्राप्त होणाऱ्या आधिदैविक, आधिभौतिक व अध्यात्मिक या त्रिविध दुःखांच्या समुहांनी भरलेले आहे. यातून सुटका होऊन सुख प्राप्त व्हावे यासाठी प्रत्येक प्राणिमात्र अविरत प्रयत्नशील असतो.

केव्हा केव्हा त्याने सुख प्राप्तिसाठी केलेल्या प्रयत्नांना यश आल्यासारखे दिसत असले तरी सुद्धा अनेक वेळेला त्याने केलेले प्रयत्न विफल होवून, मनुष्य दुःखी झालेला दिसतो. जी जी वस्तु मनुष्याला प्रथमतः प्रिय वाटते, ती ती वस्तू त्याला प्राप्त झाल्यावर, जरी क्षणिक सुखाची प्राप्ती होत असली, तरीसुद्धा त्या प्राप्त झालेल्या सुखाअन्ती दुःखरूपी वृक्षांची बीजेच दडून बसली आहेत. हे कालांतराने त्याच्या दृष्टीपत्तीस येते. तर मग ज्याची प्राप्ति झाली असता, अत्यंत परम नित्य सुखाची प्राप्ति होईल असा कोणता पदार्थ या मनोहारी भासणाऱ्या जगात आहे? वरवर मनोहारी भासणारा हा संसार विचार केल्यास अत्यंत भयप्रद आहे.

जन्माला आल्यापासून जीवाला निरनिराळ्या अवस्थांतून जावे लागते. जीवाची बाल्यावस्था कल्पित क्रीडाकौतुकताच निघून जाते. स्त्री, पुत्र, धन यांच्या आसक्तिने मोहांत फसलेले तारुण्य जीर्ण होवून जराजर्जर अवस्थेतील प्राप्त होणारी दुःखच दुःखं भोगित असतो. त्याला केव्हाही कोठेहि सुख्यांतीचा लवलेशही प्राप्त न होता आकस्मितपणे एक दिवस स्वतःचे कल्याण साध्य न करता जीव मृत्यु च्या कराल जबड्यात भक्षस्थानी पडतो. मृत्युसमयी यम यातना वे गर्भप्रवेशासाठी उग्र कष्ट, अशा प्रकारे मानवी जीवनातील दुःख दिन प्रती दिन वाढतच असते. म्हणून या विश्वातील यश्यावत् प्राणिमात्र दुःखापासून सुटका व कधीही न संपणारे सुख कशामुळे प्राप्त होईल याचा सतत शोध घेत असतात. परंतु प्रत्येकाला अपेक्षित सुख प्राप्त न होता, नको असलेली दुःखं मात्र प्राप्त होतात. याचा अर्थ असा आहे कि जीवाचे सुख प्राप्तीचे मार्ग तरी चुकत असावे किंवा त्याच्या सुखाच्या कल्पनेत हिनत्व असले पाहिजे. सर्वसामान्य जीव, ज्याला सुख समजतो ते सुखच नसते. दुःखच सुखाचा पोषाख घालून त्याला छळत असते. या विश्वातील भौतिक सुखाची तऱ्हाच अशी आहे. येथील सुर्यादिकांचा जन्मच मुळी अस्तासाठी होत असतो, गर्भ उदरात असतानाच मृत्यु त्याला शोधित असतो. सध्याच्या प्रगत वैज्ञानिक युगातही मानवाने सुखासाठी केलेले प्रयत्न शेवटी नाशालाच कारणीभूत होतील की काय अशी भिती निर्माण होत आहे. त्यामुळे ते सर्व प्रयत्न अपूर्ण आहेत हेच आपल्या अनुभवाला येते. विश्वातील प्राणिमात्रांची धाव सर्व दुःखसमुहांना दूर करून चिरंतन आनंदरूप सुखाची प्राप्ति होण्यासाठीच असते. परंतु पाण्यात पडलेल्या चंद्रबिंबाला मासे पकडण्याच्या जाळ्यांत पकडणाऱ्या प्रयत्नाप्रमाणे त्यांचे प्रयत्न चुकीचे असतात.

मग कोणत्या मार्गाने गेले असता निःश्रेयस निरतिशय शाश्वत सुखाची प्राप्ती होईल?

आपली सर्व शास्त्र आपणाला सांगतात आहेत कि, ज्या सर्वाधार परमेश्वराच्या आज्ञेने, ब्रह्म या संपूर्ण जगताची सृष्टी निर्माण करतो, तर विष्णू पालन करतो. आणि रुद्र संहार करतो, त्या परमेश्वर प्राप्तिनेच! वेदार्थांचे ज्ञाते ज्याचे यजन करतात, ते सर्व फलांचा दाता असणाऱ्या परमेश्वराच्या प्राप्तिनेच! निष्काम भावनेने कर्म करणाऱ्यांना ध्यान किंवा भक्तिपूर्वक आराधना करताच आपले सनातन वैकुण्ठपद देणाऱ्या परमेश्वराच्या प्राप्तिनेच! असंख्य दुःखाने भरलेल्या या संसार सागरातून भक्ताला आपल्या लिलेने पार करणाऱ्या परमेश्वराच्या प्राप्तिने. तसेच सर्व शक्तिमान, फलांचा दाता, दयाळू, भक्तिला भुकेलेल्या परमेश्वराला प्राप्त करून घेण्यानेच आपल्याला सर्व बंधातून मुक्त होता येईल व अत्यंत परम आणि अक्षय सुखाची प्राप्ति होईल. या संसार सागरातील दुःख समुहांना नष्ट करणे म्हणजेच परमेश्वर प्राप्ती होय जीचे एक मात्र लक्षण म्हणजे निरतिशय, आनंदरूप सुखाची प्राप्ती. म्हणून प्रत्येक मानवाने परमेश्वर प्राप्तिसाठीच सर्व प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली पाहिजे. परमात्म्याचा साक्षात्कार हेच मानवी जीवाच्या जीवनाचे अंतिम ध्येय असले पाहिजे. परमेश्वराची प्राप्ति करून घेतली असता जीवाला कोणत्याही प्रकारची न्यूनता न रहाता, सर्व गोष्टींची अनुकूलता प्राप्त होते. परमेश्वर प्राप्तीनंतर कितीही दुःखद प्रसंग आले तरीसुद्धा जीव (मानव) विचलित होऊ शकत नाही. अशा परमेश्वराला आपण विसरलो तर आपणच आपल्या अधःपाताला कारणीभूत ठरू.

संपूर्ण ज्ञान, शक्ति, बल, विर्य, तेज, ऐश्वर्य इत्यादी सर्व कल्याणमय गुणांचे ज्याचे स्वरूप आहे, तो परमात्मा जरी शब्दांचा विषय नसला, तरीसुद्धा उपासनेसाठी तत्त्ववेत्त्या ऋषीमुनींनी त्याला भगवान, सच्चिदानंद, महान शांतिसागर, अमृत इत्यादी अनेक नावे दिली आहेत. त्या विविध नावांनी ज्ञात असणाऱ्या परमेश्वराला प्राप्त

करून घेणारा जीव भगवंताच्या नावाप्रमाणेच भगवान, महान सच्चिदानंद परम शांतीचा लाभ देणारा अमृतमय होतो, व त्याची घोर अन्धकारमय संसाराच्या दुष्ट चक्रातून सुटका होवून तो मुक्ति प्राप्त करून घेतो. वास्तविक नित्य आनंद अशा सच्चिदानंदधन परमेश्वराचे स्वरूप असलेला असा हा मानव अनंत कालापासून अविद्या-मायेच्या आवरणामुळे भ्रमित होवून, बद्ध अवस्थेचे भोग भोगतो आहे. स्वतः अमृतमय असुनसुद्धा मृत्युच्या भयाने गर्भगळीत होतो. स्वतः स्वर्ग सुखाचे आगर असणारा हा जीव अपूर्ण व परावलंबी सुखासाठी रात्रंदिवस थडपडत असतो. अशा प्रकारे विषयोपभोगातच रममाण होवून स्वतःचे स्वरूप विसरलेल्या जीवाला 'अहं ब्रह्मास्मि' चा साक्षात्कार व्हावा, त्याचे अज्ञान जावून ज्या मूळ अविद्या मायेमुळेच जीव जन्म-मृत्युच्या भोवऱ्यांत सापडून संसाराच्या दुष्ट चक्रात दुःखं भोगत आहे, ते नाहिसे होवून त्याला आनंद मिळावा, मुक्ति मिळावी म्हणून शास्त्रांनी कर्मयोग, भक्तियोग, ज्ञानयोग, अष्टांगयोग, वगैरे निरनिराळे मार्ग सांगितलेले आहेत, कि जेणे करून त्याप्रमाणे कर्म केले असता संसाराचे सर्व बंध नाहिसे होवून त्याला मुक्तिचा लाभ व्हावा.

सर्व ठिकाणी सर्व पदार्थांमध्ये व्यापलेल्या या प्रकृतितील सत्व, रज, तम या तीन गुणांच्या योगे मनुष्य चांगली अगर वाईट कर्म करीत असतो.

त्याने केलेल्या शुभाशुभ कर्माप्रमाणेच जीवांना एका योनीतून दुसऱ्या योनीत प्रवेश करावा लागून, त्या त्या योनीत त्याने पूर्व जन्मात केलेल्या कर्माची बरीवाईट फळे भोगावी लागतात. याप्रमाणे जीवाला 'पुनरपी जननं पुनरपी मरणं' च्या चक्रात पडावे लागते. यालाच संसार असे म्हणतात. रज, तम गुणांच्या आधिक्याने केलेली कर्म वृक्षादी, स्थावर जन्मापर्यंत व व्याघ्रादी हिंस्त्र पशू योनीपासून ते किटकादी शुद्र जीवापर्यंतच्या नीच योनीत घेवून जातात, यालाच संसार म्हणतात. आपली सर्व शास्त्रे आवजून ज्या संसारातून मुक्त होण्यासाठी सांगत आहेत, तोच हा संसार!

या जगातील सर्वसाधारण माणसं स्त्री, पुत्र, धन, शेतीवाडी, घरदार यांनाच संसार असे म्हणतात. ते बरोबर नाही. याला व्यवहार म्हणतात. या व्यवहाराला जे लोक संसार म्हणतात, तो शास्त्रीय अर्थ नव्हे, असे विद्वान लोक सांगतात. सर्वसामान्य लोकांना संसार या शब्दाचा अर्थ माहित नसल्यामुळे व्यवहारी जगात ज्याला संसार म्हणतात, तोच टाकून द्या, असे शास्त्र सांगते असा खोटा आरोप करतात. परमेश्वराची प्राप्ती करून घेण्यासाठी या व्यवहारी जगात ज्याला संसार म्हणतात तो म्हणजे स्त्री पुत्रादी घरदार वगैरे व्यवहार सोडण्याचे काहीही कारण नाही. तर, या व्यवहारातच देव दुर्लभ असा मानव जन्म प्राप्त झालेल्या जीवाने शास्त्रांनी सांगितलेली धर्म-कर्मे व अधार्मिक कर्मे कोणती? यांचा विवेकपूर्वक विचार करून परमेश्वर प्राप्तिला योग्य असणाऱ्या कर्माचरणाने आपले कल्याण करून घ्यावे असे शास्त्र सांगते.

कर्माने देह प्राप्त होतो, जीवाच्या बंधनाला ज्याप्रमाणे कर्म कारण आहे, त्याप्रमाणे त्याला मुक्ती प्राप्त करून देण्यास कर्मच कारण आहे.

जोपर्यंत जीवात्मा शरीरात आहे, तोपर्यंत शरीराकडून कर्म होतच राहणार. कारण शरीराकडून कर्म होणे हा निसर्ग नियमच आहे. निसर्ग नियम कोणालाच मोडता येणार नाही. प्रत्यक्ष ब्रह्मज्ञानी पुरुषांना सुद्धा! त्यांच्याही हातून कर्म घडतच असतात. कर्मरहीत होणे जीवाच्या आधिन नसून प्रकृतिच्या आधिन आहे. जीवात्म्याचा जोपर्यंत शरीरांत वास आहे; तोपर्यंत रात्रंदिवस कर्म ही घडतच राहणार. कर्म करायचे नाही असे जरी जीवाने ठरविले, तरीसुद्धा नैसर्गिकपणे होणारी कर्म उदा. - भूक-तहान, कानांनी ऐकणे, पहाणे, श्वासोच्छ्वास करणे, बसणे-उठणे, मनाचे विचार ही कर्म होतच राहणार. मग आपण कर्म-त्याग कसा करू शकतो? कर्मत्याग असंभव आहे. कोणीही कर्म-त्यागाचा विचारही मनात आणू नये. कर्म ही प्रकृतीच्या गुणाधिन असतात व त्याप्रमाणे त्यांची फळे मिळतात.

सत्व, रज, तम हे ते तीन गुण असे आहेत की ज्यांच्यामुळे वाईट अथवा चांगली कर्म घडतात. म्हणून आपण या तीन गुणांमुळे कोणती फळे मिळतात, कोणते आचरण घडते व शेवटी त्याचे परिणाम काय होतात. ते पहाणे आवश्यक आहे.

मानसं मनसैवायमुपभुङ्कते शुभाशुभम् |

वाचा वाचाकृतं कर्म-कायेनैवच कायिकम् || ८ ||

म. स्म. १२.

जीव हा मनाने केलेल्या कर्माचे फळ मनाने भोगत असतो, वाणीने केलेल्या कर्माचे फळ वाणीने भोगत असतो. व शरीराने केलेल्या कर्माचे फळ शरीराने भोगत असतो. त्याचप्रमाणे पाप कर्म करणाऱ्या जीवांची अनेक प्रकारे गती कशी होते त्याबद्दल शास्त्र सांगते कि -

शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्य जातिताम् ॥ ९ ॥

म. स्म. १२

जो मनुष्य चोरी, परस्त्रीगमन, श्रेष्ठांना मारणे, इत्यादी शारीरिक दुष्कर्म करतो, त्याला स्थावर जन्म प्राप्त होतो. म्हणजे तो वृक्षादी होऊन रहातो. जो वाणीने पाप करतो त्याला पक्षी, मृग यांचा जन्म मिळतो व मनाने दुष्ट कर्म करतो त्याला चांडाळादि योनीमध्ये जन्म घ्यावा लागतो. जीवाच्या देहामध्ये ज्या गुणाचे प्राबल्य असते त्याप्रमाणे तो गुण जीवाला आपल्या प्रमाणे करतो. सत्त्वगुण वाढल्यामुळे आत्म्यामध्ये ज्ञान प्राप्त, शांती शुद्धी वाढलेली दिसेल. वेदांचा अभ्यास, धर्मानुष्ठान ज्ञानाची वृद्धी, पवित्रता, इंद्रिय निग्रह, आत्मचिंतन ही सत्त्वगुणांची लक्षणं आहेत. जीवात्मा जेव्हा सर्वांकडून ज्ञानग्रहण करावे अशी इच्छा बाळगतो, सत्कर्म करण्यास लाजत नाही व आवडीने धर्माचरण करतो, त्या वेळी समजावे की त्याच्यात सत्त्वगुण वाढिला लागला आहे. सत्त्वगुणी लोकांना विद्वत्त्व (देवत्व) प्राप्त होते. सत्त्वगुणी माणसामध्येसुद्धा तीन भेद आहेत. १) साधारण सत्त्वगुणी २) मध्यम सत्त्वगुणी ३) उत्तम सत्त्वगुणी. यांना पुर्नजन्म कोणता मिळतो ते मनुस्मृती सांगते कि -

तपसा यतयो विप्रा ये च वैमानिका गणाः ।

नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८ ॥

म. स्म. अ. १२

जे साधारण सत्त्वगुणी असतात ते तपस्वी, यती, संन्यासी, वेदपाठी, विमान चालविणारे, ज्योतिषी व देहपोषक म्हणून जन्माला येतात.

यज्वान ऋषयो देवा वेदा, ज्योतिषी वत्सराः ।

पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९ ॥

म. स्म. १२

मध्यम सत्त्वगुणी असतात त्यांना यज्ञकर्ते, वेदांचा अर्थ जाणणारे विद्वान, वेदज्ञ, विद्युत व कालविद्या जाणणारे रक्षक, ज्ञानी, कार्यसिद्धीसाठी ज्यांची मदत होते असे आध्यापक यांचा जन्म प्राप्त होतो.

ब्रम्हा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेवच ।

उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५० ॥

म. स्म. अ. १२

जे उत्तम सत्वगुणी असतात, व उत्तम कर्म करतात ते सर्व वेद जाणणारे, सर्व विद्येला जाणून विमानादि विविध कला, यान तयार करणारे, धार्मिक, सर्वोत्तम बुद्धीयुक्त, अव्यक्त, प्रकृती वशीत्व यांची सिद्धी प्राप्त केलेले असे जन्माला येतात.

आता रजोगुणी माणसांना कोणता जन्म मिळतो व रजोगुण वाढलेला आहे असे कशावरून समजायचे, ते पाहू.

येनास्मिन्कर्मणा लोकं ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।

न च शोचत्य संपत्तौ तद्विज्ञेयं तु राजसम् ॥ ३६ ॥

जे कर्म केले असता लोकांमध्ये आपली पुष्कळ प्रसिद्धी होईल असे इच्छितो, संपत्ती नसतानाहि चारण भाटांदिकांना ती देवून आपले स्तुतीपाठ करवितो, अर्थसंग्रह करणे, आरंभ शुरुत्व, धैर्य - त्याग असत कर्म करण्याची आवड, निरंतर विषय सेवन, हे गुण रजोगुणाची वाढ झाल्यावर दिसू लागतात.

भल्ला भल्ला नटाश्चैव पुरुषः शस्त्रवृतयः ।

द्यूतपान प्रसक्ताश्च जघन्या राजसीव्या गतिः ॥ ४ ॥

म. स्म. अ. १२

जे कनिष्ठ रजोगुणी असतात ते तलवार वगैरे हत्याराने मारणारे, कुदळीने खणणारे, नौका चालविणारे, नाड्यावरून करसरतीची कामे करणारे, शस्त्रधारी, भृत्य, मद्यपान करणारे यांच्या जन्माला येतात.

राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञा चैव पुरोहिताः ।

वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६ ॥

मध्यम रजोगुणी लोक, राजे, क्षत्रिय, राजांचे पुरोहित, वादविवाद करणारे (वकिल), युद्ध भूमीवरील सेनापती यांच्या जन्माला जातात.

गंधर्वा गुह्यका यक्षा विबुधानुचराश्च ये ।

तथैवाप्सरसः सर्वा राजसीषुत्तमा गतिः ॥ ४७ ॥

उत्तम रजोगुणी असणाऱ्यांना गाणारे, वाद्य वाजविणारे, धनाढ्य विद्वानांचे सेवक व उत्तम स्वरूपवान स्त्रिया यांचा जन्म मिळतो.

तामस गुणाबद्दल मनुस्मृती काय म्हणते ते पाहू:-

अज्ञान वाढले असतांना तमोगुण वाढले असे समजावे त्याचप्रमाणे

यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तं विषयात्मकम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २९ ॥

म. स्मृ. १२

जेव्हा आत्मा आणि मन मोह युक्त होवून संसारात रमतात, अविवेकी होवून विषयांत आसक्त होतात व जेव्हा ते तर्क वितर्क रहित होतात, तेव्हा तमोगुण वाढला असे समजावे.

लोभः स्वप्नोद्धृतिःक्रौर्यं नास्तिकं भिन्नवृत्तिता ।
याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३३ ॥

तमोगुण वाढतो त्यावेळी लोभ, आळस, निद्रा, भिरुत्व, क्रूरता, नास्तिकता, वेद आणि देवांवर अश्रद्धा, चित्ताची व्यग्रता, प्रमाद होणे, व्यसनांत फसणे हे गुण दिसतात.

स्थावराः कृमिकीटाश्च मत्स्याः सर्पाश्च कच्छप्याः ।
पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ॥ ४२ ॥

अत्यंत तमोगुणी असणारे वृक्षादी, स्थावर कृमी, किटक, मत्स्य, सर्प, पशु, कासव, मृग यांच्या जन्माला जातात.

हस्तिनश्च तुरङ्गश्च शूद्रा म्लेच्छाश्च गर्हिता ।
सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३ ॥

जे मध्यम तमोगुणी असतात. ते हत्ती, घोडा, शुद्र म्लेच्छ, निंदीत कर्म करणारे, सिंह, वाघ, वराह (डुक्कर) यांच्या जन्माला जातात.

चारणाश्च, सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दांभिकाः ।
रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४ ॥

जे तमोगुणी लोकांमध्ये उत्तम असतात त्यांना कविते द्वारे मनुष्याची स्तुती करणारे, सुंदर पक्षी, दांभिक पुरुष, हिंसा करणारे, अनाचारी, मद्यादि सेवन करणारे, मलीन राहणारे यांचा जन्म मिळतो.

तात्पर्य हे की, परमेश्वराच्या राज्यांत कृत कर्मानुसार कर्त्याला फळ मिळत असते. जेव्हा पाप जास्त होत असते व पुण्य कमी होते त्यावेळी जीवाला पशूदिकांमध्ये जन्म घ्यावा लागतो. तमोगुणापेक्षा रजोगुण श्रेष्ठ आहे, व रजोगुणापेक्षा सत्त्वगुण श्रेष्ठ आहे. याप्रमाणे विचार करून आत्मोन्नती करणारे जे श्रेष्ठ गुण आहेत, त्याचा स्विकार करण्यास शास्त्र सांगते. परंतु शास्त्रज्ञान न पाळता जे अधर्माने वागतात त्यांना नीच स्थितिमध्ये जन्माला जावे लागते.

श्रेष्ठ गुणांच्या योगे श्रेष्ठ कर्म केल्याने उत्तम जन्म प्राप्त होतो. आणि कनिष्ठ गुणांच्या योगे निच कर्म केल्याने निच जन्म प्राप्त होतो. परंतु ज्यांना मुक्ति प्राप्त करून घ्यावयाची आहे; त्यांना गुणातीत व्हावे लागेल!

उपनिषदामध्ये कर्म आणि त्याच्याशी संलग्न असलेल्या संसाराची कल्पना दिलेली आहे. जीवाने केलेल्या कर्माप्रमाणेच जीवाला एका जन्मानंतर दुसरा जन्म मिळतो असे सांगितले आहे. मनुष्य शरीर धारण केलेल्या

जीवाने अन्य योनीमध्ये जन्म घेतलेल्या जीवाप्रमाणे, फक्त कर्माचीच फळे न भोगता भविष्यामध्ये उत्तम सुख प्राप्त व्हावे म्हणून सत्कर्म करण्यास प्रवृत्त झाले पाहिजे. शास्त्रांनी सुखाची दोन साधने सांगितली आहेत.

१) **श्रेयः** सर्व प्रकारच्या दुःखापासून सर्वस्वी सुटका होऊन, नित्य आनंद स्वरूप परब्रह्म पुरुषोत्तमाला प्राप्त करण्याचा उपाय म्हणजे श्रेय होय.

२) **प्रेयः** स्त्री, पुत्र, धन, घर, शेतीवाडी, मान-सन्मान, यश, इत्यादी तसेच स्वर्ग लोकांतील जेवढी म्हणून भोगसामुग्री आहे ती प्राप्त करून घेण्याचा उपाय म्हणजे प्रेय होय.

मनुष्याला सुख देणारे हे दोन्ही उपाय आपापल्या गुणांनी आपल्याकडे ओढत असतात. भोगात प्रत्यक्ष आणि ताबडतोब सुख मिळत असल्याने बहुसंख्य लोक परिणामांची तमा न बाळगता प्रेय कर्माकडेच आकर्षित झालेले आपणांस दिसतील. परंतु फारच थोडी भाग्यवान माणसं भगवंताच्या कृपेने भौतिक भोगांची परिणीती दुःखदायक आणि क्षणिक असल्याचे जाणून त्यापासून विरक्त होवून श्रेय कर्माकडे आकर्षित होतात, आणि तत्परतेने साधनेला लागतात. अशा लोकांचे सर्व प्रकारे कल्याण होते. असे लोक वर दिलेल्या दुःखमय संसारचक्रातून सुटका करून घेऊन अनंत, असीम, आनंदरूप मुक्तीला प्राप्त करून घेतात.

अनेक माणसांचा पुर्नजन्मावर विश्वास नसल्यामुळे श्रेयस अगर प्रेयसकर्माचा विचारहि न करता भोगामध्ये आसक्त होवून आपल्या देव दुर्लभ अशा मनुष्य जीवनाला पशुप्रमाणे भोग भोगून समाप्त करतात. परंतु ज्यांचा पुर्नजन्मावर व परलोकांवर विश्वास आहे अशा विचारशील माणसा समोर ज्यावेळी श्रेय आणि प्रेय हि दोन्ही येतात, तेव्हा त्या दोहोंच्या गुण-दोषांवर विचार करून ते श्रेय कर्मांना जवळ करतात. जे लोक पुर्नजन्म मानत नाहित ते पुर्नजन्माबद्दल प्रत्यक्ष प्रमाण विचारतात. त्यांना उत्तर असे आहे की, प्रत्यक्ष प्रमाणाशिवाय काही गोष्टी अनुमानाने सिद्ध करता येतात. या जन्मात अनेक वेळेला प्राप्त होणारे अधिकार, धन, बुद्धी, विद्या, दारिद्र्य, निर्बुद्धता, मुखर्व, सुख-दुःख इत्यादी गोष्टींवरून पुर्नजन्माची सहज कल्पना येते.

जगामध्ये एकाच क्षणी अनेक जीव जन्माला येतात. पण त्यांच्या पूर्वकर्मांमुळे त्यांना निरनिराळ्या अवस्थेत जन्म मिळालेले असतात.

त्यांच्या सुख दुःखाच्या घटना पाहून पुर्नजन्माचे अनुमान होऊ शकते. कित्येकांना जन्मतःच सुख, तर कित्येकांना जन्मतःच दुःख प्राप्त झालेले आपण पहातो. एक धनाढ्य म्हणून जन्माला येतो, तर दुसरा दरिद्री, एक विद्वान तर दुसरा मुखर्व, एक पुण्यात्मा, तर दुसरा पापात्मा. एक राजघराण्यात जन्माला येतो तर दुसरा झोपडीत अगर उघड्यावर जन्माला येतो. एक आजन्म सुख उपभोगत असतो, तर दुसरा जन्मापासून मरेपर्यन्त अत्यंत हालअपेष्टा सोसून दुःख भोगत असतो. एका जीवाला रहाण्यासाठी आलिशान बंगला मिळतो; क्षुधा निवारण्यासाठी उत्तमोत्तम पदार्थ मिळतात, एष आरामासाठी गाद्यागिरद्या सेवेला नोकर चाकर, मनोरंजनासाठी उत्तमोत्तम साधने व हिंडण्याफिरण्यासाठी सुंदर वहाने तयार असतात; तर दुसऱ्या जीवाला रहाण्यासाठी जीर्ण झोपडीही नसल्यामुळे उघड्यावर रहावे लागते, क्षुधा निवारण्यासाठी अन्नासाठी दश दिशा फिराव्या लागून भूकेला मिळालेल्या कोड्यावरच भूक भागवावी लागते. दुसऱ्याच्या घरी जीव जाई तोंवर कष्ट करावे लागतात. अशा तऱ्हेने दुःखी कष्टी झालेल्या जीवाची कुणीहि विचारपुस करीत नाही. हा जो भेद आहे तो जीवाच्या पुर्नजन्माच्या पापकर्मांमुळे किंवा पुण्य कर्मांमुळेच असतो. असे अनुमान निघते, असो! तर कर्म ही गुणाधिन आहेत. व गुणाधिक्य ज्या प्रमाणात असेल त्याप्रमाणे जो पर्यंत प्राण शरीरात आहे, तोपर्यन्त कर्म हो होतच रहाणार. मग कर्म करण्याची जीवाची इच्छा असो वा नसो! मग, कर्म जर होणारच असेल आणि ज्यामुळे आपले व समाजाचे कल्याण होणार असेल, अशी विहित कर्म माणसाने टाळण्याचा प्रयत्न करू नये! कर्म जरी जीवाच्या बंधनाला कारणीभूत असेल तरीसुद्धा मुक्ती प्राप्तिसाठी कर्म करावीच लागतात. त्याचा त्याग केला तर मुक्ती कशी प्राप्त होवू शकेल? कर्माविषयीचे निरनिराळ्या प्रकारचे विचार मंथन केले गेले आहेत. त्यामध्ये तामसरुपी निषिद्ध कर्मः चोरी, व्यभिचार, क्रूरता, व्यसनाधिनता, जबरदस्ती, अभक्षभक्षण, नास्तिकता, प्रमाद होणे. काम्य कर्मः स्त्री, पुत्र धन, घर, शेतीवाडी, मानसन्मान, यश इत्यादी गोष्टींच्या प्राप्तीसाठी, संकटे व रोग यांच्या निवारणार्थ केलेली कर्म. कर्तव्य कर्मः सर्व दुःखापासून सुटका होवून आनंदरूप परमेश्वराला प्राप्त करण्यासाठी, ईश्वर भक्ति, तप, गुरुजनांची सेवा, देवतांचे पूजन, त्याचप्रमाणे वर्णाश्रमामनुसार या संसारातील घडणारी कर्म यांत जी निषिद्ध कर्म आहेत, त्यांचा सर्वथाने त्याग केला पाहिजे.

कर्म योगः

जी कर्म भगवंताचे प्रेम व प्राप्तीसाठी केली जातात; त्याला कर्मयोग म्हणतात. मनुष्याला कर्माच्या क्रिया बंधनकारक होत नाहीत. तर त्यामध्ये असणारा 'कर्तृत्व अभिमान' व 'फलाशा' बंधनकारक होत असतात. गुणाधिन कर्म ही इंद्रियाद्वारे होत असतात, व इंद्रियाने केलेल्या कर्माचे कर्तृत्व जीवाने आपल्यावर घेतले तरच जीव बंधनात पडतो. अज्ञानाने जीव स्वतःला शरीर आहे असे समजून, इंद्रियाने केलेली कर्म स्वतः केली आहे असे मानतो. यामध्ये जीवाचा कर्तृत्व अभिमान व आसक्ति सोडली, तर जीव मुक्तच आहे! सकाम कर्म करणाऱ्या मनुष्याचे चित्त, कर्म करण्यास प्रवृत्त झाल्यापासून त्याच्या पूर्तीपर्यंतच्या अवधित निरंतर, व्यथित व अशांत असते. कारण ते सतत कर्मफलांकडे लक्ष देवून असते. त्या कर्मात यश आल्यास हर्ष व अपयश आल्यास ते दुःखी होतो. असे व्यथित व अशांत चित्त इंद्रियांना नीच कर्म करण्यास प्रवृत्त करते व त्याप्रमाणे आचरण केले गेले तर त्याचे प्रायश्चित्त म्हणून दुःख भोगावे लागते. परंतु निष्काम कर्म करणाऱ्या जीवाच्या ठिकाणी कोणतीही सांसारिक इच्छा नसते. सर्व कर्माची फलासक्ति सोडून तो कर्म करीत असतो, त्यामुळे तो कर्म बंधनातून मुक्त असतो. आता असा प्रश्न निर्माण होतो की फलांची जर आसक्ति नसेल तर मनुष्याने कर्म तरी कशाला करावे? त्याचे उत्तर असे की सकाम कर्म करणारा जीव जी जी कर्म करतो ती इंद्रिय सुखाची आसक्ति ठेवून, त्यांच्या फल प्राप्तीच्या आशेने. त्यांच्या कर्माच्या हेतूत वैषयिक इच्छा असतात. अशा तऱ्हेने विषय कामनेच्या हेतूने केलेल्या कर्मांमध्ये आसक्ति झालेल्या मनुष्याची बुद्धी कामनेने ग्रासली जाते. म्हणून कर्म यशस्वी झाल्यास सुख व अयशस्वी झाल्यास दुःख प्राप्त होते. निष्काम कर्म करणाऱ्याच्या हातून जी कर्म घडत असतात त्यामध्येही आसक्ति असते. परंतु ती परमेश्वर प्रीतीची! सांसारिक फलाशेत त्याची आसक्ती नसते व कर्तृत्व अभिमानहि नसतो. त्यामुळे कृतकर्मांच्या यशापयशाने तो सुखी किंवा दुःखी होत नाही. इंद्रिय सुखाची आसक्ति न ठेवतां, भगवतांच्या प्रीतीसाठीच केलेली सर्व कर्म दैवी गुणयुक्त असतात अशा दैवीगुणयुक्त कर्मांचा परिणाम परम कल्याणमय होतो चांगल्या किंवा वाईट कर्मांचा संबंध पुर्वजन्मात केलेल्या कर्मांच्या प्रतिक्रिया होय. मनुष्याने केलेल्या कर्मांच्या चांगल्या परिणामाकरीता आपली सर्व कर्म ईश्वरार्पण केली पाहिजेत, तरच केलेली चांगली अगर वाईट कर्म बंधनकारक ठरणार नाहीत. ईश्वर सर्वत्र आहे. त्याच्या आज्ञेशिवाय कोणतीच गोष्ट होऊ शकत नाही. त्याच्या सत्तेने प्रत्येक कर्म आपणांकडून घडत आहे. आपण फक्त निमित्तमात्र आहोत, अशी निश्चयात्मक बुद्धी मनुष्याच्या ठायी असली पाहिजे. तरच तो मनुष्य निष्काम कर्म करू शकेल. अशा तऱ्हेने केलेली कर्म समाजाला, देशाला, इतकेच काय तर सर्व मानवजातीला उपयुक्त ठरतील. त्याचप्रमाणे निष्काम भावनेने कर्म करणाऱ्या मनुष्याच्या ठिकाणी समत्व निर्माण होईल, वासना नाहीशा होऊन प्रपंचाचा मोह सुटेल. करीत असलेली कर्म पुढच्या जन्माला कारणभूत होणार नाहीत. वैराग्य प्राप्त होवून परमेश्वराची खरी भक्ति प्राप्त होईल, व परमेश्वराच्या प्राप्तीत जी अडचण आहे ती भरून निघण्यासाठी सद्गुरुची प्राप्ति होईल. जोपर्यंत सद्गुरुची प्राप्ती होत नाही तो पर्यंत जीवाला कर्म आणि बंधनाच्या विषयक्रांतून सुटण्याचे ज्ञान प्राप्त होत नाही.

भक्तियोगः

निश्चयात्मक बुद्धी व श्रद्धायुक्त अंतःकरणापासून परमेश्वर चरणी अनन्य शरणांगती पत्करून प्रेमाने भरून जाणे याला 'भक्ती' असे म्हणतात. परमेश्वर प्रेमाने मनुष्य एकदा भारला गेला की त्याचे मन सतत त्या परमेश्वराच्याकडे धांव घेत असते. भक्तीत प्रेम हे मुख्य आहे. भक्ति हा परमेश्वर प्राप्तीचा सर्वात सोपा मार्ग आहे असे सांगितले जाते, परंतु भक्ति कशाला म्हणतात ते पहिल्याने जाणून घेतले पाहिजे. भक्तिबद्दल जितक्या सहजतेने बोलले जाते, तितकी भक्ति ही सोपी गोष्ट नाही! मन आणि बुद्धि परमेश्वराच्या प्रेमात बुडून गेले तरच कर्तृत्व अभिमानाने वावरणारी वृत्ती देहाला सोडून परमेश्वराच्या भक्तीमध्ये रममाण होईल; परंतु या व्यवहारी जगात वावरणाऱ्या अज्ञ जीवांना हे शक्य नसते म्हणून सर्वत्र चंचलतेने विहार करणाऱ्या मनाला आवरून, ईश्वर चरणांकडे लावण्यासाठी सगुण उपासना आवश्यक ठरते. अशा सगुण मुर्तीची रोज थोडा थोडा वेळ गंधाक्षतांनी पूजा केल्याने त्याला पत्र, पुष्प, फल अर्पण करण्याच्या अभ्यासाने मनुष्याच्या अंतःकरणांत ईश्वर भक्तीची आवड निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांतील एक भाग आहे. असे जरी असले तरी जन्मभर तो हेच करीत राहिल. कारण जोपर्यंत त्याच्या ठिकाणी खऱ्या भक्तीचा उगम होत नाही, तोपर्यंत बाह्य अवडंबरालाच तो किंमत देत राहिल. भक्तीचे जे नऊ प्रकार सांगितले जातात; त्याविषयी पू. मामा दांडेकरांनी ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेत वर्णन केलेले

आहे, ते अत्यंत मार्मिक आहे. पुष्कळ वेळां भक्ति म्हणून श्रीमद्भागवतांतील प्रल्हादाची पुढील उक्ती सांगण्यात येते.

श्रवणं किर्तनम् विष्णो स्मरणम् पादसेवनम्।

अर्चनम् वंदनम् दास्यम् सख्यमात्म निवेदनम् ॥

या वरील इलोकात भक्तीची व्याख्या केलेली नसून सांगितलेले नऊ प्रकार भक्तीचे वेगवेगळे अविष्कार आहेत. मनांत एकदा का ईश्वर विषयक प्रेमाची भक्तिरूपी भरती आली की मनुष्याच्या विविध इंद्रियाद्वारे होणाऱ्या क्रियांचे ते वर्णन आहे. अशी भक्ती आपल्या कानांनी ईश्वराच्या गुण वर्णनाव्यक्तिरिक्त इतर गोष्टी ऐकण्याचे टाळतो. प्रेमात आल्यानंतर हातात असतील ती पाने, फुले, भगवंताला अर्पण करतो. आपले मनोगत सांगतो. लोटंगण घालतो. अशा क्रिया आपोआप घडत असतात. याचे कारण भक्तांचे अन्तःकरण भक्तिप्रेमाने, भक्तिरसाने भरून गेलेले असते. परंतु अशी भक्ति ही जन्मजन्मांतरीच्या पूर्व पूण्याईने एखाद्याच भाग्यवंताच्या वाट्याला येते. सगुणोपासकाने वरील श्लोकांत दिलेल्या क्रिया करावयाचे ठरविले, तरीसुद्धा त्या क्रियांच्या बुडाशी अनन्य भाव, प्रेम असले पाहिजे. वास्तविक परमेश्वराचे प्रेम संपादन करण्यासाठी आत्मसमर्पण करण्याची आवश्यकता आहे. पान, फूल, फळ अर्पण करणे हे ब्राह्मोपचार झाले. ब्राह्मोपचार हा परमेश्वराला भजण्याचे नुसते निमित्त आहे. या बाह्योपचारामध्ये अहंकार सोडून, मोठेपणा व मद टाकून शरिरही अर्पण करण्याची वेळ आली तरी सुद्धा ते देवावरून ओवाळून टाकण्यास खंत वाटता कामा नये. आपण आपल्या जीवावर जसे प्रेम करतो ते प्रेम भगवंताला अर्पण करणे म्हणजे आत्मसमर्पण करणे होय!

काही स्वार्थी लोक, सांप्रदाय वाढविण्याच्या उद्देशाने अज्ञ लोकांत भक्तीचा विचार करताना जाणून बुजून म्हणा आगर त्यांची वैचारिक पातळी तेवढी असल्यामुळे म्हणा, ज्ञानयोग, कर्मयोग, आणि इतर योग यांना कमी लेखण्याचा प्रयत्न करीत असतात. त्याचबरोबर हे ही सांगितले जाते की, भक्तीमध्ये फक्त श्रद्धा असली व नाम घेतले की काम झाले. इतर योग हे कठीण आहेत. कारण त्याला यम-नियमांची अनेक बंधने आहेत. इत्यादी! मग भक्ती मार्गात यम-नियमादी इतर बंधनांची आवश्यकता नाही का? भगवंताच्या प्राप्तीसाठी आचरणांत आणल्या जाणाऱ्या सर्व मार्गांना योगच म्हणतात. जीवाचे शिवाशी मिलन म्हणजेच योग! ज्ञान मार्गाला ज्ञानयोग, कर्म मार्गाला कर्मयोग तसेच भक्तीमार्गाला भक्तीयोगच म्हटले जाते! तर योगाबद्दल बागुलबोवा करून सांगण्याचे कारण काय? अशा अपप्रचारामुळे सामान्य जीवांचा बुद्धीभेद होवून ते संभ्रमात पडतात. म्हणून अशा लोकांनी सामान्य जीवांना संभ्रमात पाडण्याचे पातक तरी करू नये. भक्ती योगांतही यम-नियमांची आवश्यकता असतेच. आहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, अपरिग्रह, स्वाध्याय, ईश्वर भक्ती, ज्ञान, वैराग्य, मनोनिग्रह, सत्संग शांती इत्यादी गुणांची जशी योगाला आवश्यकता असते. त्याचप्रमाणे भक्ती योगात ही आहे.

भक्ती म्हणजे काही एक दोन तास पूजा, भजन, नाम-स्मरण व बाकीचा वेळ त्याच्याशी विसंगत कृती हे खऱ्या भक्तीचे लक्षण नव्हे. निरनिराळ्या साधनांनी परमेश्वराला भजणारे लोक आपलेच साधन बरोबर आहे, इतर साधनांपेक्षा उच्च आहे, म्हणून इतरांनीही तेच करावे असा आग्रह धरतात. असे लोक आपण करीत असलेल्या साधनेच्या उच्च भूमिकेतून विचार न करता आपलेच साधन उच्च आहे असे प्रतिपादन करतात. ज्याच्याबद्दल अंतःकरणात भक्ती उत्पन्न झालेली आहे, त्या परमेश्वराच्या सत्य स्वरूपाचे 'ज्ञान' व प्राप्त झालेल्या ज्ञानाची अनुभूति येणे; ह्या तिन्ही गोष्टींचा 'योग' असल्याशिवाय परमेश्वराची प्राप्ती होणे असंभवनीय आहे. भक्तियोगात एखाद्या तासाच्या पुजनाने किंवा नाम घेण्याने परमेश्वराच्या प्राप्तीची अपेक्षा करणे चुकीचे ठरेल. तर संपूर्ण जीवन ईश्वर प्रेमाने भरून जाण्यानेच त्याच्या प्राप्तीची शक्यता आहे. पाने, फुले, फळे वाहून परमेश्वराला आपलासा करण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा आपण केलेल्या कर्माची फळे त्याला वाहिल्यास तो प्रसन्न होईल. श्रेष्ठ अशा भगवंताला जर आपल्या कर्माची फळे वाहायची असतील तर ती श्रेष्ठच असावी लागतील; म्हणून भक्ताने आपली कर्म जास्तीत जास्त श्रेष्ठ होतील अशा नियमाचे आचरण करण्याचा प्रयत्न करावा.

या सृष्टीचा नियंता, सर्वाधार, सर्व सत्ताधीश परमेश्वर एकच आहे. हे न जाणता भगवंताच्या स्वरूपाच्या निरनिराळ्या मूर्ती कल्पून प्रत्येक मूर्तीच्या ठिकाणी वेगवेगळे भाव धरून, अनेक हेतू ठेवून त्याची उपासना केली जाते. अश्या भक्तांचे आत्मनिवेदन म्हणजे मला अधिकार दे, पुत्र दे, माझ्या शत्रूंचा नाश कर, संपत्ती दे, घरदार दे, निरोगी ठेव इत्यादी काम्यभाव ठेवून प्रार्थना केल्या जातात. व त्या मूर्तीजवळ आपल्या प्रार्थनेप्रमाणे प्राप्ति न

झाल्याने जो जसे सांगेल तसेच, विचारही न करतां एक मूर्ती सोडून दुसऱ्या मूर्तीपुढे ह्याच अपूर्ण राहिलेल्या इच्छा पूर्ण करण्यासाठी प्रार्थना केल्या जातात. अशा तऱ्हेच्या वर्तनाला भक्ती म्हणता येणार नाही. अशा तऱ्हेच्या भक्तीला व्यभिचारी भक्ती समजली जाते. असा व्यभिचार भगवंताला आवडत नाही. अशी भक्ति मानवाला शांती व आनंद प्राप्त करून देण्यास समर्थ ठरणार नाही. प्रत्येक मनुष्याने आपल्या जीवनांतील आयुष्याचा अल्पकाळ कां होईना; निष्काम भावनेने एका परमेश्वर प्राप्तीसाठी त्याच्या चरणी अनन्य शरणांगती पत्करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तरच त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण होऊन आनंद व शांतीचा लाभ प्राप्त होऊ शकेल.

भक्ति हि लोकांना दाखविण्याची गोष्ट नाही, तर ती हृदयाचे गुप्त धन आहे. आपली भक्ती फलद्रुप व्हावी असे वाटत असेल, तर स्वभावतःच चंचल असणारे मन एकाग्र होऊन अंती साक्षात्कारासाठी भगवंताच्या प्राप्तीसाठी योग्य व्हावे असे वाटत असेल तर योग्य सदगुरुंचा आश्रय प्राप्त करून घेणे आवश्यक ठरते. एकदां अशा सदगुरुंची भेट झाली की भक्ताला क्रमाक्रमाने परमात्म्याच्या सत्य स्वरूपाचे ज्ञान होते. नंतर ज्ञानोत्तर भक्तीने जीवदशा संपून संसाराचे बंध तुटलेला जीव परमेश्वराच्या राज्यात मुक्तीचा आनंद उपभोगतो.

ज्ञानयोगः

ज्ञानाशिवाय कोणत्याही मनुष्याला मोक्ष प्राप्त होणार नाही. आपण ज्याला ज्ञान म्हणतो, ते ज्ञान म्हणजे या व्यवहारी जगात उपजिवीकेसाठी, मान मान्यता मिळविण्यासाठी, शाळां-कॉलेजातून दिले जाणारे ज्ञान नव्हे! तर ज्या ज्ञानप्राप्तिमुळे मनुष्याला सर्व सुखात उत्तम मानले जाणारे सुख मिळते, संसार बंधनाच्या चक्रातून सोडवून मुक्ति प्राप्त करून देते, ईश्वराची प्राप्ती करून देते ते ज्ञान!

या भारत वर्षातील सर्व संप्रदायाचा हेतू माणसाला ज्ञान प्राप्त करून देणे हाच आहे. कारण ज्ञानाशिवाय मोक्ष प्राप्त होऊच शकत नाही. जीव हा परब्रह्म परमात्म्याचा अंश आहे, त्याचे मूळ सनातन स्वरूप ब्रह्मच आहे; तो अमर आहे, तो आनंदघन आहे, इ. पुस्तकातून किंवा प्रवचनातून जे ज्ञान मिळते, ते अक्षरज्ञान, वैचारिक ज्ञान होय! जो साधक फक्त वैचारिक ज्ञानसाधना करतो, तो विचारांच्या चक्रातच फिरत रहातो. केवळ वैचारिक ज्ञानसाधना मोक्षदायी होऊच शकत नाही. नुसत्या विचाराने मी मुक्त आहे, असे मानल्याने वैचारिक ज्ञानसाधक मुक्त कसा होईल? शास्त्रकारांनी हे सांगितले आहे, की मी मुक्त आहे असे चिंतन करा, ते याकरिताच, की मन आणि बुद्धि मलरहित होऊन शुद्ध होण्यासाठी! मात्र अशा चिंतनाने साधकाला मी मुक्त आहे, मी ब्रह्म आहे, याची प्रत्यक्ष अनुभूति येणे शक्य नाही!

अज्ञानं किदृष्यं चेति प्रविचार्य विविकिना ।

ज्ञात येन निजरूपम् कैवल्यम् परममशिवम् ॥२२॥

असौ दोषै विमुक्ता किं काम, क्रोध, भयादिभी ।

सर्व दोषै पैवृतो जीवः कथं ज्ञानेन मुच्यते ॥२३॥

(योगबीज)

अज्ञान हे कशा प्रकारचे आहे, याचा विवेकी पुरुषाने गंभीरपणे विचार करावा. केवळ विचारांनी स्वतःच्या अत्यंत श्रेष्ठ अशा कैवल्यरूपाला मी जाणले आहे, असे जे म्हणतात, ते काम, क्रोध, भय इत्यादी दोषांपासून थोडेच मुक्त झालेले असतात? अशा प्रकारे केवळ विचारानेच ज्यांना ज्ञान झालेले असते, ते लोक मुक्त होणे शक्य नाही! मनुष्याच्या ठिकाणी, काम, क्रोध, मोह, लोभ, मद, मत्सर, अहंकार, शोक, इत्यादी भगवंताच्या प्राप्तीच्या आड येणारे शत्रू आहेत. त्यांचा नाश केल्याशिवाय कैवल्याची प्राप्ति होईल असे म्हणणे, म्हणजे पथ्य पाणी न करता रोग बरा होईल असे म्हणण्यासारखे आहे! जो मनुष्य परमात्मा प्राप्तीसाठी सद्भावनेने या विषयांच्या कळपातून बाहेर पडतो, त्यालाच सत्संग प्राप्त होऊन त्यास परमात्मा प्राप्तीचा मार्ग आक्रमण करण्यास सोपे जाते. असा मनुष्य, परमात्मा प्राप्तीच्या इच्छेत कर्तृत्व, मद आणि फलाशा टाकून या जगात कर्म करीत राहातो. अशा तऱ्हेने परमार्थाच्या मार्गात वाटचाल करीत राहिलेल्या साधकाचा कर्मक्षय होऊन 'गुरु कृपा' होते, व तो ज्ञान प्राप्तीच्या

मार्गाला लागतो. परमेश्वराच्या प्राप्तीच्या मार्गातील कर्मयोग ही पहिली पायरी मानली तर ज्ञानयोग ही होवटची पायरी होय.

आर्त, जिज्ञासू, अर्थार्थी आणि ज्ञानी, असे भक्तांचे चार प्रकार नारदिय सुत्रांमध्ये सांगितले आहेत. सर्वसामान्य मनुष्य संकटाचे प्रसंग आल्यावर ते निवारण्यासाठी परमेश्वराला शरण जातो, व त्याचे संकट दूर झाले की त्याला विसरून तो संसारिक भोगातच आसक्त होतो; त्याला 'आर्त' म्हणतात. जो मनुष्य संसारिक भोग हे दुःखमय आहेत, असे समजून संसारांतून विरक्त होतो त्याला 'जिज्ञासू' म्हणतात व जिज्ञासेसहित, परमेश्वर प्राप्तीच्या साधनेला लागतो व अंती ज्ञानाची कास धरतो त्यास अर्थार्थी (परमार्थी) म्हणतात.

धनसंपत्तीची कामना न करणारा, विषय सुखांनासुद्धा दुःखरूप मानणारा, कोणत्याही सुखदुःखाच्या प्रसंगी ईश्वराला न विसरणारा, असा जो ज्ञानी त्यास भक्त म्हणतात!

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एक भक्त विशिष्यते ।

प्रियाहि ज्ञानिनोत्यर्थ महं सच मम प्रियः ॥

वर वर्णन केलेल्या चार प्रकारच्या भक्तांमध्ये जो तत्ववेत्ता ज्ञानी भक्त आहे, त्याचे चित्त माझ्यामध्ये लागलेले असते, ज्याला माझे तात्विक ज्ञान प्राप्त झालेले असेल, असा ज्ञानी भक्त सर्वात श्रेष्ठ आहे; म्हणून ज्ञान्यांचा मी प्रिय आहे; व ज्ञानी मला प्रिय आहेत!

ज्ञान-विज्ञान वाचनातून कोणत्याही माणसाला भगवंताच्या सत्य स्वरूपाची प्राप्ती होत नाही. गुरु मुखाने शास्त्रार्थाचे श्रवण करून, जीव आणि परमात्मा हे दोन्हीच एकच आहे, हे ओळखणे याला ज्ञान म्हणतात, व त्याच्याशी एकरूप होऊन परमात्मा सुखाचा अनुभव घेणे याला विज्ञान असे म्हणतात. उदा. आपणच केलेल्या पदार्थाची चव जोपर्यंत स्वतः चाखून घेत नाही, तोपर्यंत तो पदार्थ गोड, आंबट, कडू, खारट, अळणी इ. रुची आपल्याला कळत नाहीत. या स्थितीला ज्ञान म्हणतात. त्याच पदार्थाची आपण जेव्हा चव घेतो व तो कसा आहे याची गोडी प्रत्यक्ष अनुभवतो या स्थितीला विज्ञान असे म्हणतात. अशा विज्ञान संपन्न माणसाला कैवल्य पदाची प्राप्ती होते. अनेक मंत्रांचा असंख्य जप केला, यज्ञ, अग्निहोमादि पावन करणारी अनेक कर्म आचरली व ही सर्व साधने चित्तशुद्धीला अत्यंत शुद्ध करणारी असली, तरी सुद्धा ज्ञानाच्या एका अंशाबरोबरही त्यांच्या पवित्रपणाची तुलना करता येणार नाही. ज्ञाननिष्ठेने एका क्षणांत जो पवित्रपणा प्राप्त होतो, तो तपादि साधनांच्या योगे कल्पांतीही लाभत नाही!

ज्ञानेन साहितं स्वात्मानंम् ज्ञात्वा:....

अपरोक्ष साक्षात्कारापर्यंत स्वात्तम्याला जाणून....

ज्ञानविज्ञान संपन्नः भक्ती भावतः मांभज

ज्ञान विज्ञान संपन्न होवून भक्ति भावाने मला भज!

पवित्र ज्ञानाच्या योगे, जीवदशने वावरणारा जीव हा परमार्थ स्वरूप आहे, असे ज्ञानविज्ञान योगी जाणतो. अशा प्रकारचा ज्ञानविज्ञान योगी परमात्म्याशी समरस होतो. सर्व ठिकाणी एका परमात्मा वस्तुशिवाय त्याला दुसरे काहीच दिसत नाही. सर्व वस्तूमात्रामध्ये ईश्वर भरलेला आहे. अशी भावना ठेवून, तो या जगात वावरत असतो. अशा प्रकारे एक निष्ठेने आत्मचित्तन करणाऱ्या भक्ताला एका भगवंताशीवाय काहीच दिसत नाही. याला शुद्ध भक्ति म्हणतात. अशा तऱ्हेची शुद्ध भक्ति प्राप्त झालेला भाग्यवान जीव सत्व-रज-तम या गुणांच्या पलिकडे, म्हणजे गुणातीत होऊन, जीवभाव नष्ट झाल्यामुळे, जन्मरणाचे निवारण होऊन परमात्मा स्वरूप होतो. ज्ञानाच्या प्रकाशाने त्याच्याठिकाणी असणारे द्वैत-अद्वैत रूपी अज्ञान नाहीसे झाल्याने, ब्रह्मैक्य भावाने तो परमात्म रूप होतो, ज्या ज्ञानामुळे दिव्यचक्षुचे उन्मीलन होते, जीव दशेला प्राप्त झालेला आत्मा स्वतःचे आत्मस्वरूप ओळखल्यामुळे आनंदाने डोलू लागतो. ते ज्ञान ज्ञानीयांच्या शरीरातून आपली शक्ती कशी प्रगट करते, ते ज्ञान्याच्या इंद्रियांच्या

क्रियांवरुन आपल्याला डोळ्याने दिसते. वसंताचा प्रवेश झाडाच्या टवटवीतपणावरून ज्याप्रमाणे जाणता येतो; त्याचप्रमाणे ज्ञानी पुरुषांची इंद्रिये ज्ञानाचे अस्तित्व दाखवित असतात. ज्ञान पुरुषांच्या हृदयां प्रकाशित झालेल्या ज्ञानामुळे त्यांच्या देहाच्या ठिकाणी जी लक्षणे उमटतात त्याबद्दल भगवंतांनी गीतेच्या तेराव्या अध्यायातील सातव्या श्लोकांत पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे -

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनीग्रहः ॥७॥

अमानित्वः

कुणाचीही बरोबरी न करणे, मानापमानाविषयी उदासिन, प्रसिद्ध परांडमुखता, वादविवादापासून दूर रहाणे, एकांताची आवड!

अदंभः

वरवर देवाची पूजा करुन, बाह्यवेष धारण करुन, लोकांना मी महान भक्त आहे, असे भासविणारा; जो दांभिक असतो, त्याच्या उलट आपण करीत असलेली भक्ती लोकांना सांगत नाही असा तो अदंभ! लोकांना बरे वाटावे, लोकरंजनासाठी बोलत नाही तो, केलेल्या उपकाराबद्दल जरासुद्धा वाच्यता करत नाही तो! थोडक्यात दांभिक मनुष्य आपल्याजवळ नसलेले सद्गुण आहेत असे दाखविण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु अदांभिक असलेले चांगले गुण जाणून बुजून दाखविण्याचा प्रयत्न करीत नाही.

अहिंसाः

प्राणिमात्रांच्या हत्ये बद्दल जरासुद्धा मनात विचार न येणे, दुसऱ्याचे अंतःकरण दुखावले जाणार नाही, त्यांना क्लेश होणार नाहीत अशातऱ्हेने बोलणे, तंटा उत्पन्न होईल असे उपरोधिक न बोलणे दुसऱ्याला भिती वाटेल असे न वागणे अशा कृतीस (स्वभावास) अहिंसा म्हणतात.

क्षमाः

'सहज क्षमा तेथे ज्ञान' असे समजावे. त्याप्रमाणे केव्हेही दुःखाचे डोंगर कोसळले तरी न डगमगणे, नानाप्रकारची द्वंद्वे प्राप्त झाली असता श्रम न पावणे.

आर्जवः

सर्वांशी समभावनेने प्रेम करणे, कोणाही विषयी विकल्प न धरणे, दहाही इंद्रिये सरळ, निष्कपट शुद्ध असणे, कोणासही शुद्ध बुद्धीने न वागविणे, याला आर्जव म्हणतात.

आचार्योपासनाः

शोक ग्रस्त जीवाला ब्रह्मपदाला नेणाऱ्या सद्गुरूंची पंचप्राणाने सेवा करणे. अन्तरमनादीक व बाह्यइंद्रियादिक गुरुला अर्पण करणे. सद्गुरूविषयी खरे प्रेम, तळमळ, गुरुआज्ञा मानणे, यास आचार्योपासना म्हणतात.

शौचः

कापूर ज्याप्रमाणे अन्तर्बाह्य शुद्ध असतो, त्याचप्रमाणे ज्याचे शरीर अन्तर्बाह्य शुद्ध असते, त्याच्याठिकाणी शुचित्व असते. योगाने बाह्य शरीर व ज्ञानाने अन्तरशुद्धी याला शौच म्हणतात. कोणत्याही मनोविकाराने वृत्तीत फरक पडत नाही याला शौच म्हणतात.

स्थैर्य:

प्राणी-मात्रांच्या ठिकाणी असणाऱ्या क्षुधादी उर्मिपिकी एकानेही चित्तात चंचलता उत्पन्न होत नाही, दारिद्र्यापासून दुःख, मृत्युपासून भय, निंदा, अपमान, शोक, मोह यांच्या लाटांपासून विचलित होत नाही. त्याला स्थैर्य म्हणतात.

अन्तःकरणनिग्रहः

बेफामपणाने बाह्य गोष्टीकडे आकर्षित हेणाऱ्या मनाला काबूत ठेवणे, चित्ताचा संकोच होण्यासाठी देहाला झिजवून निग्रह करणे. समाधी प्राप्त होईपर्यंत ध्यान दृढ करणे. चित्त व चैतन्याच्या समरसतेने अन्तर्मुखतेत रममाण होणे, इत्यादी ज्ञानाची उत्तमोत्तम लक्षणे सांगितली आहेत. ती ज्ञानी पुरुषांच्या आचरणांत येणारी लक्षणे होय. तेव्हा ज्ञान ही बुद्धिची मिरासदारी आहे, असे समजण्याची कोणीही चूक करू नये.

तपस्तीर्थ जपोदानं पवित्राणी तराणिच ।

नालंकुर्वन्ती तां सिद्धीं या ज्ञान कलयाकृता ॥

जी सिद्धी ज्ञानाच्या लेशाने मिळते, ती तप, जप, तीर्थ, दान व इतर पवित्र साधने यातील कशानेही प्राप्त होत नाही. परमात्मा प्राप्तीसाठी इतर असलेल्या साधनांनी जे प्राप्त होत नाही, ते ज्ञानाच्या एका अंशाने प्राप्त होते.

पिंडाची संहारणी होऊन दिव्यचक्षूंचे उन्मीलन झाल्याशिवाय, परमेश्वराविषयीचे आत्मविषयाचे सत्य ज्ञान होणार नाही. परमेश्वराचे ज्ञान हे तर्क बुद्धीच्या पलीकडचे आहे, असा त्याचा अर्थ आहे. आत्मज्ञान ही एक अत्यंत श्रेष्ठ अशी अनुभूति आहे. ही अनुभूति शब्दच्छलाने, पांडित्याने किंवा तर्काने मिळण्यासारखी नाही. जोपर्यंत आत्मसाक्षात्कारी सत्पुरुषांची गाठ पडत नाही, तोपर्यंत प्रत्यक्ष अनुभूति मिळणार नाही. कारण ज्याला आत्मानुभूति प्राप्त झाली आहे असेच सत्पुरुष ती दुसऱ्याला देवू शकतात. कर्मयोग, हटयोग, मंत्रयोग वगैरे साधकाला विशिष्ट मर्यादेपर्यंत आणून सोडतात. पूर्णत्वाला जाण्यासाठी सद्गुरुंच्या कृपेची आवश्यकता असते.

मनएवं मनुष्याणां कारणं बंध मोक्षयो ।

बंधाय विषयासंगो मुक्तये निर्विषयं मन ॥

मनच मनुष्याच्या बंधनाला कारण आहे.

आणि मनच मोक्षालाहि कारण आहे.

इंद्रिय विषयांत गढून गेलेले मन बंधाला कारण होते, व निर्विषय झालेले मन मोक्ष प्राप्तीला सहाय्यभूत होते. जो मनुष्य मनाला वश करू शकत नाही त्याचे जीवन नाश पावते. मनुष्याचा सर्वात मोठा शत्रू म्हणजे न जिंकलेले मन! जोपर्यंत असा शत्रू आपणाजवळ आहे, तोपर्यंत काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर यांच्या आज्ञेने आपले जीवनकार्य संपवण्यासारखे आहे. परंतु मनुष्याने अशा शत्रूवर विजय प्राप्त केला, तर त्याच्या प्राप्तीने परमेश्वर प्राप्तीच्या मार्गात बहुमोल सहाय्य प्राप्त होते. म्हणून अष्टांग योगाच्या सहाय्याने मन-प्राण व शरीर वशीभूत करून ज्ञान प्राप्तीचा प्रयत्न करावा, शास्त्र अध्ययनाने ज्ञानाबद्दल जो निश्चय होतो त्याला शास्त्रसिद्ध 'परोक्षज्ञान' म्हणतात. तसेच तपश्चर्या, योग साधना करून जो प्रत्यक्ष अनुभव येतो, त्याला साधनसिद्ध 'अपरोक्ष

विज्ञान' म्हणतात. शास्त्रसिद्ध परीक्षोज्ञान हे अस्थिर आहे. व जे अस्थिर असते ते अनेक तर्कवितर्कामुळे बदलू शकते. त्यामुळे चित्ताला खरे समाधान मिळू शकत नाही. परंतु साधन सिद्ध अपरोक्ष ज्ञान हे तृप्तीचा लाभ झाल्यामुळे स्थिर असते त्यामुळे ते बदलत नाही. ज्ञानी लोक असे निश्चितपणे सांगतात की, अपरोक्ष ज्ञानाशिवाय मोक्षप्राप्ति होणार नाही. म्हणून परमेश्वर प्राप्तीची ओढ असलेल्या प्रत्येक साधकाने श्रेष्ठ अनुभूतीसाठी योग साधना करणे आवश्यक आहे. योग म्हणजे मिळणे परमेश्वराच्या स्वरूपात मिसळून जाणे. योग हा मनुष्याच्या प्राकृतिक अवस्थेतून परिपूर्ण अशा साक्षात्कारापर्यंत वर चढण्याची शिडी आहे. जर मनुष्याला ब्रह्मसाक्षात्कार करून घ्यावयाचा असेल, प्राप्त असलेल्या परमेश्वर ज्ञानाची अनुभूति घ्यायची असेल, तर ज्ञान आणि योग या दोघांच्याही अनुष्ठानाने आपले अंतिम ध्येय साध्य करण्याच्या प्रयत्नाला लागले पाहिजे.

तत्त्वं विज्ञानमानंदं ब्रह्मविदोविदुः ।

हेतुदृष्टांतरहीतम् वाडमनोभ्याम् गोचरम् ॥

परम तत्त्वाला जाणणारे ज्ञानी लोक सांगतात की विज्ञान, आनंद ब्रह्म हेच खरे तत्त्व आहे. हे हेतू दृष्टांतरहित असून मन - वाणीच्या पलिकडचे आहे. नुसत्या तर्काने किंवा शास्त्र पांडित्याने त्याची प्राप्ती होणार नाही. कारण ते ज्ञान युक्ती, तर्क, दृष्टांतरद्वार आपल्याला समजत नाही. दुसऱ्यालाहि समजून देता येत नाही. वैचारिक ज्ञान साधना करणाऱ्या जीवाला अनेक जन्मानंतर योगची प्राप्ती होते योग्याची अनुष्ठानाशिवाय अपरोक्ष अनुभूति प्राप्त होणार नाही. परंतु.....

अनुष्ठान विना मुढो वृथा ब्रह्मणि मोदते ।

प्रतिबिंबित शाखाग्रफलास्वादन मोदवत ॥

जे लोक योग साधनेचे अनुष्ठान न करता आपल्याला महाज्ञानी समजतात ते मुढलोक प्रतिबिंबित वृक्ष शाखेच्या अग्रभागी लागलेल्या फळाच्या आस्वादानाप्रमाणे ब्राह्मज्ञानाचा वृथा आनंद घेतात. अशा लोकांना ज्ञानाचे फळ मिळत नाही. म्हणून योग साधना अवश्य केली पाहिजे. नुसत्या पुस्तकी ज्ञानाने, वैचारिक ज्ञान साधनेने मी मुक्त आहे, असे मनाने मानल्याने थोडीच मुक्ती प्राप्त होणार आहे ? तर सर्व बंधनातून मुक्त होण्यासाठी सत्य स्वरूपाची प्राप्ती करून घेतली पाहिजे. त्याच्या प्राप्तीसाठी योग हे प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. अष्टांग योग साधना करणाऱ्यांना यम, नियम, आसन, प्राणायाम इत्यादी गोष्टीं बरोबरच दृढ विश्वास व परमेश्वरी प्रेमाने सतत अभ्यास करीत राहिले पाहिजे. अशा अभ्यासाने उच्च स्थिती प्राप्त झालेली असता मनुष्याच्या शरीरात असलेली दैवी शक्ति जीला 'कुंडलिनी शक्ती' म्हणतात ती जागृत होते. सहस्त्रार चक्रांत स्थित असलेल्या शिवाला भेटण्यासाठी मुलाधार चक्रांत निद्रिस्त असलेली ही कुंडलिनी शक्ति जागृत होऊन सुषुप्तेच्या मार्गाने शिवाला भेटेल त्याचवेळी मनुष्य मुक्त होईल. यालाच परमेश्वरी साक्षात्कार म्हणतात. जोपर्यंत शिव आणि शक्ती चे मिलन होत नाही तो पर्यंत मनुष्य जीवदशेलाच राहणार म्हणून परमेश्वराच्या साक्षात्कारासाठी कुंडलिनी जागृतीची आवश्यकता आहे. जर भक्तीयुक्त अन्तःकरणाने, योगसाधनेद्वारे मनुष्याने कुंडलिनी शक्ति जागृत करून त्या आदि शक्ती च्या सहाय्याने मन, प्राण व शरीर, सामर्थ्यसंपन्न करून प्रकृतीवर प्रभुत्व मिळविले तरच निर्विकल्प समाधी" प्राप्त होऊन जीव ब्रह्मरूप होण्याचा योग प्राप्त होतो. परमेश्वराप्रत जाणारे जे मार्ग शास्त्राने सांगितलेले आहेत त्यांचे निष्ठापूर्वक आचरणानेसुद्धा कुंडलिनी जागृत होते. परंतु या सर्व मार्गापेक्षा ती प्राणायामाच्या अभ्यासाने लवकर जागृत होते. प्राणायामाचा अभ्यास करण्यासाठी एकान्त स्थळाची आवश्यकता असते. साधकाने एकान्त स्थळी बसण्यासाठी आसन म्हणून दर्भासन घालावे. त्यावर मृगचर्म आणि स्वच्छ मूदुकापड घालून पद्मासनांत बसावे. आसन फार उंच व सखलहो असू नये. सद्गुरूंना प्रणाम करावा. साधनेत कोणतेही विघ्न न येता साधनेची सिद्धता प्राप्त होवो, अशी प्रार्थना करावी. मन आणि इंद्रिय-निग्रह करून (इंद्रिय निग्रह म्हणजे अजिबात विषय मोडून नव्हे तर विषयासक्ती टाकून) नियमन करणे. जो इंद्रिय निग्रह साधतो; त्याचे मन एकाग्र होते. अशा तऱ्हेने मन एकाग्र करून प्राणायामाचा अभ्यास करावा. त्यावेळी साधकाने आपले शरीर, पाठ, मान आणि मस्तक उभी सरळ रेषेत ठेवावीत आणि नासिकाग्राकडे स्थिर पहावे. याप्रमाणे शांत चित्ताने मनाला वश करून भिती न बाळाता संयमाने

लौकिक जीवनातून मुक्त राहून प्राणायामाचा अभ्यास चालू ठेवावा. इंद्रिय-निग्रह न करता नुसत्या योगाच्या वर्गांना जाऊन अभ्यास केल्याने योगी होता येणार नाही. तर मनसयंमाचा अभ्यास व इंद्रिय सुखोपभोगानंतर टाळूनच प्राणायामाचा अभ्यास केला पाहिजे. तज्ञ गुरुंच्या मार्गदर्शनाखाली सतत केलेल्या प्राणायामाच्या अभ्यासाने निद्रिस्त आद्यशक्ति कुंडलिनी प्राण आणि अपानरूपी हवनाने जागृत होते व शिवाच्या मिलनार्थ अनादी कालापासून निद्रिस्त असलेली ही शक्ति आपल्या निद्रेचा त्याग करून मार्गस्थ होते. जसे जसे प्राणाचे अपानात, व अपानाचे प्राणात हवन होईल, तसतसे अनेक प्रकारची दृष्टे साधकाच्या दृष्टीसमोर दिसू लागतील. अन्तर आकाशांत महाज्योतीचा प्रकाश दिसू लागेल. आनंदाने मन बेहोश होईल. चैतन्य ज्या दहा प्रकारांनी भासमान होते ते प्रत्ययाला येईल. निरनिराळे दिव्य अनुभव येऊन मन प्रसन्न होईल ह्या क्रिया होत असतानासुद्धा सतत आत्मचिंतन व रोज प्राणायाम करीत राहिले पाहिजे, तरच शिवाचे व शक्ती चे मिलन होईल, जीव मुक्त होईल. परंतु प्राणायामामध्ये काही धोके सांगितले जातात म्हणून ज्ञानी गुरुंच्या मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते.

पंथराज अर्थात महायोग. पंथराज म्हणजेच परमेश्वर प्राप्तीचा राजमार्ग! या महायोगाची लक्षणं:

मंत्रो लयो हठो राजयोगोन्तभूर्मिका क्रमान् ।

एक एव चर्तुर्धायं महायोगोभिधीयते ॥

सर्वसामान्य जन मंत्रयोग, हठयोग, लययोग, राजयोग हे निरनिराळे योग आहेत असे समजतात, हे खरे नाही. या चारही योगाने कुंडलिनी शक्ती जागृत होते व साधक परमेश्वर प्राप्तीच्या खऱ्यामार्गाला लागतो म्हणून कुंडलिनी शक्ती ला महायोग म्हणतात. पूर्वजन्माच्या सुकृताने ईश्वराचा कृपाप्रसाद प्राप्त झाला तरच समर्थ सद्गुरु म्हणजे जे स्वतःच्या शक्ती च्या सामर्थ्याने शिष्याची कुंडलिनी शक्ति ताबडतोब जागृत करतात अशा सद्गुरूंची प्राप्ती होते व शिष्याचे कार्य होते. कुंडलिनी शक्ती या विषयासंबंधी अनेक लोकांत पुष्कळ गैरसमज आहेत. काहीजण स्वार्थीपणामुळे म्हणा अगर अडाणीपणामुळे म्हणा अशा तऱ्हेचे गैरसमज सामान्य लोकांत पसरविणाचा प्रयत्न करीत असतात. वारकरी सांप्रदाय ज्यांना आपले दैवत मानतो, ज्यांचा योगियाचे योगी 'ज्ञानराज' असा आदराने उल्लेख करतो, त्या ज्ञानराजांनी लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीत योगाबद्दल व कुंडलिनी शक्ती बद्दल अत्यंत गौरवपूर्ण उल्लेख केलेला आहे. त्या त्यांच्या उल्लेखांकडे सोपिस्करपणे दुर्लक्ष करून योगाने परमेश्वर मिळणार नाही, कुंडलिनी वगैरेकडे साधकांनी लक्ष देऊ नये, तो मार्ग अत्यंत कठीण आहे, म्हणून फक्त नाम जपा! असे काही लोक सांगतात. त्याचबरोबर ते हेही सांगण्यास विसरत नाहीत की कुंडलिनी जागृती वेड लागते, अनेक रोग होतात आपत्तींना तोंड द्यावे लागते व ती संतापून वर चढली की माथे भडकते! अशा तऱ्हेची विधाने करणाऱ्या लोकांविषयी शंका निर्माण होतात की यांना ज्ञानदेव समजले की नाही? यांना शक्तिही समजलेली नाही व त्यांच्या साक्षात्काराबद्दल बोलायलाच नको. वरील गोष्टी खेदाने लिहिण्याचे कारण की खऱ्या साधकांचा अशा तऱ्हेच्या वक्तव्यामुळे बुद्धीभेद होतो व त्यामुळे साधक खऱ्या साधन मार्गाला मुकला जावून जीवनात काहीच प्राप्त न झाल्यामुळे निराश होतो. हटयोगाबद्दल, ज्ञानदेवांनी काही ठिकाणी काढलेले उदगार लोकांच्या समोर बोलून साधकांची दिशाभूल करण्याचा प्रयत्न कशासाठी केला जातो? हे त्यांचे त्यांनाच माहित! हटयोगाबद्दल ज्ञानदेवांनी आपल्या हरीपाठांत, योगयाग विधी । येणे नोहे सिद्धी ॥ बायाची उपाधी । दंभ-धर्म ॥ अशा तऱ्हेचा दोनतीन ठिकाणी उल्लेख केला आहे. त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ हटयोगाचा मार्ग म्हणजे बोचऱ्याने लोखंडाचे चणे खाण्यासारखे आहे. योगाने कैवल्याची प्राप्ति होणार नाही असा त्यांच्या म्हणण्याचा हेतू नाही. पू. मामा दांडेकरांनी ज्ञानेश्वरीवरील भाष्य केलेल्या, ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत ज्ञानेश्वरीतील पंथराज अथवा कुंडलिनी योग या लेखात लिहिले आहे की, ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात - पिंडाचा ग्रास करायचा हे आमच्या नाथ सांप्रदायाचे रहस्य आहे. परंतु महाविष्णुने 'प्रशांतात्मा' इ. दोन तीन इलोकांत या नाथ रहस्याचा ओझरता उल्लेख केला, आणि आपण श्रोतेमंडळी या विषयांतील तज्ञ व आवड असणारे असल्यामुळे श्रीकृष्णानी ज्याचा नुसता अंश दाखविला ती गोष्ट स्पष्ट करून आपणांसमोर मांडत आहे. एरव्ही गीतेचा मुख्य विषय हा नव्हे, हे जाणताचं.

पिंडे पिंडाचा ग्रासु । तो हा नाथसंकेतींचा देशु ।

परि दावूनी गेला उद्देशु । महाविष्णु ॥ ६ ॥ २९१ ॥

तया ध्वनिताचे केणे सोडुनी । यथार्थाची घडी झाडुनी।
उपलविली म्यां जाणुनी । ग्राहीक श्रोते ॥ ६ ॥ २९२ ॥

याविषयी सुशिक्षित आणि अशिक्षितां मध्ये सारखाच गैरसमज आहे. ज्ञानराजाने इतके स्पष्ट लिहिलेले असूनसुद्धा मोठमोठे लेखक, ज्ञानराजांना 'माऊली' म्हणून त्यांचे भजन करणारा, परंपरेने ज्ञानराजांशी आपला संबंध जोडणाऱ्या वारकरी पंथातील कित्येक वारकऱ्यांच्या ठिकाणी या महायोगासंबंधी अज्ञान दिसून येते. पुढे ते असे म्हणतात, "ज्ञानराजांच्या काही उदगारांवरून काही वारकरी ह्यात योगाची निंदाच आहे, असे समजून योगमार्ग हा सर्वथा तिरस्कारणीय आहे, अशी आपली विपरीत कल्पना करून बसले आहेत. पण हा एक अज्ञानाचा प्रकार आहे. उलट गीतेत ज्या ज्या वेळी त्यांना साधन म्हणून सांगण्याचा प्रसंग आला, त्या त्या वेळी योगाचाच उल्लेख त्यांनी केला आहे. ! कुंडलिनी शक्ति विषयीसुद्धा अनेक ठिकाणी उल्लेख केला आहे."

आधार शक्तिचीया अंकी । वाढविशी कौतुकी । अ- १२ - ५
तेथे उल्हाट शक्तीचेनि उजिवडे । मन पवनाचेनि सुरवाडे ।
सतरावियेचे पाणी आडे । बळीयाविळे ।

(ज्ञाने, अ. ९. ॥॥ २१४ ॥)

मग कुंडलिनीयेचा टेंभा । आधारी केला उभा ।

अ. ॥॥ १८ ॥ - ५१

कुंडलिनी जागवूनी । मध्यमा विकासूनि ।

आधारादि भेटूनी । अग्निवरी ॥ १८ ॥ १०३८ ॥

हे सर्व एवढ्यासाठीच लिहिले आहे, की ज्ञानेश्वर महाराज या कुंडलिनी योगाला किती महत्त्व देतात हे सर्वांना कळावे म्हणून. योगाकडे दुर्लक्ष केले तर ज्ञानेश्वरांच्या दृष्टीने आपण अडाणी ठरू. ज्ञानदेवांनी तेराव्या अध्यायांत अज्ञानाची लक्षणे सांगितली आहेत. त्यामध्ये ते म्हणतात.

तो अज्ञानी की; जो 'उपनिषदांकडे न वचे' व ज्यास "योगशास्त्र न रुचे".

कुंडलिनी जागवून जो मार्ग आक्रमण केला जातो त्याला ज्ञानेश्वर महाराज पंथराज असे म्हणतात. त्याप्रमाणे स्वामी विवेकानंद राजयोगाच्या चौथ्या प्रकरणांत म्हणतात, "संपूर्ण ज्ञान आणि संपूर्ण चैतन्य यांची प्राप्ति करून घेण्याकरिता कुंडलिनी जागृत करणे हा एकच उपाय आपणाला उपलब्ध आहे." वरील सर्व शास्त्र ही शेवटी कुंडलिनी जागृतीची आवश्यकता कुठवर आहे येथपर्यंत आणून सोडतात. इतर सर्व शास्त्रांचा विचार तथा अवलंब केल्यावर शेवटी एकच निष्कर्ष निघतो, की आत्मशक्ति कुंडलिनी जागृतीनेच मनुष्याला संपूर्ण ज्ञान व संपूर्ण शक्ति यांची प्राप्ती होते. असो - समर्थ सदगुरुंकडून अनुग्रह प्राप्त होताच कुंडलिनी शक्ती चे जाग्रण होते. शक्ति जागृतीनंतर साधकाला निरनिराळ्या योगक्रिया व दिव्य अनुभव येऊ लागतात. शिष्याच्या मन प्राण आणि शरीरात नाना प्रकारच्या बाह्य व आंतरिक कंपनादी क्रिया होवू लागतात. साधक उल्हासित होऊन हसतो, रडतो तसेच भावपूर्ण अविशांत येवून महाआनंदीत होऊन परमप्रसन्नता प्राप्त करून घेतो. जमिनीवर पडून गडबडा लोळतो आनंदात येऊन गाऊ लागतो, निरनिराळ्या वाद्यांच्या आवाजाचे मुखाने अनुकरण करतो, कवितांची रचना करतो. इ., गुरुकृपेने कुंडलिनी शक्ती जागृत झाल्या कारणाने अशा तऱ्हेने मन - प्राणाच्या विक्रिया होऊन जे साधन होते, त्यालाच वास्तविक योग म्हणतात. या योगात होणाऱ्या क्रियांची संख्या व त्यांच्या स्वरूपाची वर्णन करणे हे मानवी बुद्धीच्या पलिकडचे आहे. साधकाला आसन, प्राणायाम, मुद्रा अशा चित्रविचित्र अनेक प्रकारच्या योगक्रिया होतात व त्या पुष्कळवेळा होतच रहातात. परंतु त्यावेळी साधकाचे मन पराधीन नसते. त्याचप्रमाणे ते ज्ञान शून्यहि नसते. तर ते पूर्ववत शाबूत असते. आनंदमदानी मन उल्हासीत होणे आन्तरीक प्रेरणेने क्रिया करू लागणे, या अवस्थेतही त्या साधकाची बुद्धी निश्चल रहाते. मनात आल्याबरोबर तो सर्व क्रिया पासून निवृत्त होऊन पूर्ववत् आपल्या अवस्थेवर येतो. या क्रिया फक्त दिक्षेच्या वेळी होतात असे नाही तर शिवशक्तिचे जोपर्यंत मिलन

होत नाही किंवा जोपर्यंत मुक्ती प्राप्त होत नाही तो पर्यंत, जन्म जन्मांतरातही क्रिया होतच राहतात. साधकाने गुरु आज्ञेप्रमाणे रोज सकाळी व संध्याकाळी आसनावर बसून साधना केली पाहिजे. या साधनेच्यायोगे प्रतिदिवशी निरनिराळ्या क्रिया होवून अनेक तऱ्हेचे दिव्य अनुभव येवू लागतात.

उन्मनाः पतनोत्थाने । मुच्छनाचमुहूर्तमुहः ।

देहेन्द्रयाणाम्बशः समवचस्थानिगद्यते ॥

योग साधन करणाऱ्याला जमिनीवर पडणे, उठणे, अनेक प्रकारची आसने होणे, वारंवार व्यायाम करणे तसेच श्वास प्रश्वास घेणे, सोडणे इ. क्रियामुळे उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. या उन्मनी अवस्थे पूर्वी साधकाला अनेक प्रकारच्या क्रिया होतात. आसन, प्राणायाम, बंध, मुद्रा नाडीशुद्धी इ. क्रिया होऊन साधकाला समाधी प्राप्त होते. समाधी नंतरही आवश्यकता असल्यास शक्तीकडून क्रिया करविल्या जातात. ह्या निरनिराळ्या क्रिया असून, त्यामध्ये साधकाला, शांभवी मुद्रा, खेचरी मुद्रा, आपोआप होतात. शांभवी मुद्रा ही सर्व तंत्रात गुप्त असूनसुद्ध साधकाला ती प्रयासाशिवाय प्राप्त होते. त्याचप्रमाणे खेचरी मुद्रेत जीभ उलट फिरून टाळूत जाऊन बसते ब अमृत रसाचे पान करते. अशा तऱ्हेने शिवाच्या स्थानातील अमृताचा बोध करून देणारी खेचरी मुद्रा त्याप्रमाणे परमेश्वराच्या स्वरूपाचे दर्शन घडवू आणणाऱ्या शांभवी मुद्रेच्या प्रभावाने साधकाला विभुत्वाचा बोध होतो. या क्रिया साधकाला विनासायास होतात. या क्रियेनंतर साधकाच्या शारीरिक क्रिया कमी होऊन फक्त प्राणाच्याच क्रिया होतात. या प्राणक्रियांनी प्राण सुषुम्ना विवरात प्रवेश करतो. त्यानंतर तो आत्मतत्त्वात तन्मय होतो. आत्मतत्त्वात तन्मय झालेला साधक परमसुख अनुभवतो. आनंद उपभोगतो परंतु तो त्याचे वर्णन करू शकणार नाही. सदगुरुंच्या शक्ती संचाराने - भक्ती साधनेने - किंवा पूर्व जन्माच्या प्रबळ पुण्य प्रभावाने कुंडलिनी शक्ति जागृत होते. त्या वेळी पूर्वजन्मात अर्ध्यावर राहिलेली साधना पूर्ण होण्यासाठी पुढे चालू होते. ज्या मनुष्याच्या ठिकाणी, कम्प, श्वेद, अश्रुपात, विकृत शब्दोच्चारण, नाचणे, हसणे, ओरडणे या प्रकारच्या क्रिया आनंद प्राप्तीच्या आवेशाने वारंवार होतात व ती सर्व अकृत्रिम लक्षणे उक्त भावनेने प्रकट होत असतात ते भक्त उत्तम श्रेष्ठ साधक समजावेत. याप्रमाणे कुंडलिनी शक्ती जागृत झाल्यावर खऱ्या योग साधनेला सुरुवात होते, यालाच सिद्ध महायोग म्हणतात. यामागामुळे सर्व वेदमयी देवी, सर्व मंत्र स्वरूपिणी, सर्व मंत्रात्मक विद्या, वेदविद्या, प्रकाशिणी, सर्व वेद ज्ञानमयी, मंत्र स्वरूपिणी सर्व मंत्रात्मिका, विद्या आणि वेद विद्येचा प्रकाश करणारी शक्ति साधकांकडून क्रिया करविते आणि त्याच्यायोगाने समस्त मंत्र व सर्व विद्येचे ज्ञान प्रकाशित होते; ज्याची कल्पनाहि करता येणार नाही अशी अदभूत आश्चर्यकारक क्रिया, जागृत झालेली कुंडलिनी शक्ती साधकांकडून करवून घेते. कुंडलिनी शक्ति ज्यावेळी सुषुम्ना मार्गात प्रवेश करते त्यावेळी ती साधकाला क्रमाक्रमाने समाधीची अवस्था दाखविते. परंतु सुषुम्ना नाडीत प्रवेश सहजासहजी होत नाही कारण शरीरातील सर्व नाड्या मलाने आवृत्त झालेल्या असतात. म्हणून साधकाला प्रथम नाडी शुद्धीच्या क्रिया होतात. नाडी शुद्धतेनंतर शरीराची स्थिरता होण्यासाठी सिद्धासन, पद्मासन, स्वस्तिकासन, विरासन, मयुरासन, मंडूकासन वगैरे अनेक प्रकारची आसने होतात. त्यामुळे शरीराला स्थिरता प्राप्त होते, शरीर निरोगी होऊन पूर्व जन्मातील अतीसूक्ष्म संस्कार देखील या सिद्ध साधनेने नाहीसे होतात. प्रत्येक जीव लक्षावधी योनी भोगून जन्माला आलेला असल्यामुळे पूर्व जन्मातील निरनिराळे संस्कार असतात. त्यामुळे भिन्न प्रकृती व भिन्न प्रवृत्ती असलेल्या साधकांना एकसारख्या क्रिया होत नाही. परंतु सर्वांच्या साधनेचे अंतिम फल समाधी ज्ञान, मोक्ष हेच आहे. जागृत कुंडलिनी शक्ती च्या द्वारे ज्या क्रिया होतात त्या निरर्थक नसतात. त्यापासून साधकांच्या सर्व पापांचा नाश होऊन साधक अद्वैत ज्ञानाने शिवरूप होतो. समर्थ सदगुरुकृपा होवून शिष्याची कुंडलिनी शक्ती जागृत झाली, तरीसुद्धा त्याची कृपा संपादन करण्यासाठी त्यांना शरण जाण्याची आवश्यकता असते. साधकांना गुरु हे परमतत्व आहे. गुरु हे परमेश्वराचे स्वरूप आहे. गुरु हेच आपले आराध्य दैवत आहे. याप्रमाणे आपल्या गुरुवर निष्ठा ठेवली तरच आपण स्विकारलेल्या साधनेत आपली प्रगती होऊन आपले जे अंतिम ध्येय-म्हणजे परमेश्वर प्राप्ती आहे ते संपादण्यात यशस्वी होऊ असे समजावे.